

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	یادداشت «سمت» درباره کتاب‌های حوزه ادبیات پایداری
۴	مقدمه
۷	فصل اول: مبانی نظری
۷	نوع ادبی و شاخص‌های طبقه‌بندی آثار
۹	کارکردهای انواع ادبی
۱۲	رویکردهای پژوهشی درباره انواع ادبی در ایران
۱۳	۱. موردپژوهی
۱۳	۲. تاریخی
۱۳	۳. موضوعی
۱۴	۴. تطبیقی
۱۴	۵. انتقادی
۱۵	۶. ترجمه
۱۶	تعریف ادبیات پایداری
۱۸	اهداف و درون‌مایه‌های ادبیات پایداری
۲۰	ادبیات پایداری در ایران و جهان
۲۳	نسبت ادبیات پایداری با انواع ادبی
۲۴	خلاصه فصل
۲۸	فصل دوم: پایداری در انواع و قالب‌های شعر
۲۸	پایداری در انواع شعر
۲۹	پایداری در شعر حماسی
۳۱	یادگار زریران، قدیمی‌ترین روایت مکتوب از پایداری در فرهنگ ایرانی
۳۵	پایداری گشتاسب در برابر باج‌خواهی توران
۳۷	شاهنامه فردوسی و هویت ملی
۴۴	پایداری در آثار حماسی پس از فردوسی
۴۸	پایداری در شعر حماسی دوره معاصر

صفحه	عنوان
۵۹	پایداری در شعر غنایی
۶۰	همت و پایداری مرید صادق، نجات بخش شیخ صنعان
۶۲	شکوه های ناصر خسرو
۶۴	حبسیه های مسعود سعد سلمان
۶۵	نامه دادخواهانه انوری
۶۷	قائم مقام فراهانی و تأسف بر فراریان جنگ
۶۸	ادیب الممالک فراهانی، از مداحی تا مشروطه خواهی
۷۰	شعر برانگیزاننده سید اشرف الدین حسینی
۷۳	وطن دوستی علی اکبر دهخدا
۷۴	عارف قزوینی، ترانه سرای وطن
۷۵	بیگانه ستیزی ملک الشعرای بهار
۷۸	لا هوتی، صدای کارگران ستم کشیده
۷۹	اسماعیل دهقان، هوادار نهضت جنگل
۸۱	فرخی یزدی، شاعر از جان گذشته
۸۴	شهریار و هجوم لشکر روس
۸۶	ژاله اصفهانی، وطن دوست دور از وطن
۸۷	حمید سبزواری، شاعر انقلاب
۸۹	طاهره صفارزاده، شاعر مبارز
۹۱	پایداری در شعر تعلیمی
۹۵	حديقة الحقیقة سنایی غزنوی
۹۸	مخزن الاسرار نظامی گنجوی
۱۰۰	بوستان سعدی
۱۰۴	دانشنامه حکیم هیدجی
۱۰۶	ادبیات تعلیمی در دوره معاصر
۱۰۹	پایداری در قالب های شعر
۱۰۹	قصیده
۱۱۴	غزل
۱۱۶	مثنوی
۱۱۹	رباعی
۱۲۰	دوبیتی
۱۲۱	چهارپاره
۱۲۵	قطعه
۱۲۶	ترجیع بند

صفحه	عنوان
۱۲۸	ترکیب‌بند
۱۳۰	مسمط
۱۳۲	مستزاد
۱۳۴	ترانه
۱۳۷	شعر نو
۱۴۷	خلاصه فصل
۱۵۰	فصل سوم: پایداری در انواع نثر
۱۵۰	پایداری در متون منثور دوره کلاسیک
۱۵۳	مینوی خرد
۱۵۴	قابوس‌نامه
۱۵۶	سیاست‌نامه
۱۵۸	کلیله و دمنه
۱۶۰	نفثه المصذور
۱۶۳	پایداری در انواع نثر دوره معاصر
۱۶۳	ادبیات داستانی
۱۶۳	رمان و داستان بلند
۱۶۹	داستان کوتاه
۱۷۲	نمونه‌هایی از ادبیات داستانی
۱۸۳	زندگی‌نامه
۱۸۵	خاطره
۱۹۰	سفرنامه
۱۹۲	نمایش‌نامه
۲۰۲	فیلم‌نامه
۲۰۵	قطعه ادبی
۲۱۳	نامه
۲۲۰	خلاصه فصل
۲۲۴	پیوست: گزیده‌ای از پژوهش‌های منتشرشده درباره انواع ادبی
۲۳۱	منابع

یادداشت «سمت» درباره کتاب‌های حوزه ادبیات پایداری

ادبیات پایداری هر چند اصطلاح نسبتاً متأخر و جدیدی است، جلوه‌ها و آثار ادبی موصوف به این نوع یا شاخه از ادبیات را از دیرباز در ادبیات ایران و سایر زبان‌ها و ملل می‌توان سراغ گرفت. ادبیات دیری است زمینه و رسانه آزادی‌خواهی، مبارزه با اختناق و ظلم، مقاومت و پایداری در برابر استبداد داخلی و استعمار خارجی و جلوه‌گاه مبارزات آزادی‌خواهانه و جنبش‌های استقلال‌طلبانه ملل تحت ستم بوده است.

ادبیات پایداری نه تنها نشان‌دهنده نقش مؤثر ادبیات در حوزه سیاست و تأثیرگذاری شاعران و نویسندگان در پیدایش و تداوم جنبش‌های سیاسی است، ابعاد و جنبه‌های گوناگون فرهنگی، اجتماعی و ملی را نیز آیینگی می‌کند و اسطوره‌های ملی و میهنی را برجسته می‌نماید و در برخی کشورها از جمله ایران ابعاد دینی و مذهبی به خود می‌گیرد و با ادبیات دینی و آیینی به مرزهای مشترک و هم‌پوشانی‌های گسترده‌ای می‌رسد.

با وجود میراث ادبی ارجمندی که زبان و ادبیات فارسی از دیرباز در حوزه ادبیات پایداری داشته است، با شکل‌گیری مبارزات مردم ایران در جنبش مشروطه و به‌ویژه با آغاز نهضت امام خمینی (ره) که به پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی در ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ انجامید، ادبیات پایداری سمت‌وسویی جدید یافت و به‌عنوان یک نوع ادبی مستقل، برجسته و درخشان نمود بارزتری یافت؛ خصوصاً با سیاست راهبردی حکومت انقلابی برای صدور انقلاب اسلامی و حمایت و پشتیبانی از جنبش‌های عدالت‌خواهانه و آزادی‌بخش و نیز وقوع جنگ تحمیلی عراق علیه ایران و هشت سال دفاع مقدس، شاعران و نویسندگانی ظهور کردند که ادبیات پایداری را از نظر کیفی و کمی به سطح متمایزی ارتقا دادند و آثار درخشان و جاودانی در شعر، نثر و داستان آفریدند.

از ویژگی‌های متمایز این آثار، ارائه ترکیب متوازن و بهنجاری از اسطوره‌ها، آرمان‌ها و ارزش‌های ملی و میهنی از یک‌سو و مفاهیم والای اخلاقی، دینی و اسلامی از سوی دیگر است که موجب می‌شود ادبیات پایداری، نمودی شایسته و والا از ادبیات ایران اسلامی محسوب شود. همراهی و هم‌زیستی اسلام و ایران، با بازتاب تمام ویژگی‌ها و ابعاد این دو آتشخور بزرگ فرهنگی و تمدنی در این آثار، ادبیات پایداری فارسی را به بلندایی رسانده که می‌تواند

الگوی نیکو و سرمشقی کامل برای نویسندگان و شاعران زبان‌ها و ملت‌های دیگر باشد؛ مشروط بر آنکه در طرحی جامع و فراگیر، به‌درستی و در قالبی ساختارمند و متناسب ارائه شود.

پیرو نیاز به چنین طرحی، ادبیات پایداری در سه دهه اخیر به‌عنوان واحد درسی به برنامه کارشناسی رشته زبان و ادبیات فارسی افزوده شده است و در دو دهه اخیر، گرایشی با عنوان «ادبیات پایداری» در مقطع کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی ایجاد شده است.

پیدایی، تداوم و گسترش یک رشته یا گرایش دانشگاهی، در کنار مؤلفه‌های مهم دیگر، منوط به در دسترس بودن کتاب‌های درسی و مرجع معتبر در چهارچوب یک طرح جامع است؛ از این‌رو سازمان مطالعه و تدوین کتاب‌های دانشگاهی در علوم اسلامی و انسانی (سمت)، در راستای وظایف و اهداف خویش در صدد برآمده است با همکاری و همفکری مؤلفان متعهد و متخصص و نیز پژوهشگاه‌ها، سازمان‌ها و نهادهای مرتبط با حوزه ادبیات پایداری، مجموعه‌ای از کتاب‌های درسی و مرجع را برای گرایش ادبیات پایداری رشته زبان و ادبیات فارسی تدوین و منتشر سازد.

کتاب حاضر، تحت عنوان *ادبیات پایداری و انواع ادبی تا پیروزی انقلاب اسلامی*، با همکاری اندیشکده ادبیات پایداری انتشار می‌یابد. این کتاب به‌طور خاص به انواع و قالب‌های ادبی مرتبط با ادبیات پایداری می‌پردازد و برای هر یک نمونه‌ها و مثال‌هایی می‌آورد. این اثر، نگاهی به ادبیات پایداری در چهارچوب نظریه انواع ادبی دارد و به طبقه‌بندی صوری و ساختاری آثار ادبیات پایداری اختصاص یافته است. هرچند این اثر از نگاه تاریخی برخوردار است، نباید آن را تاریخ ادبیات پایداری محسوب کرد.

طرحی که مورد نظر این سازمان است به موضوعاتی چون مبانی ادبیات پایداری، تحلیل متون نظم و نثر در ادبیات پایداری، تاریخ تحلیلی ادبیات پایداری فارسی و مطالعات تطبیقی ادبیات پایداری فارسی و جهان خواهد پرداخت، لذا کتاب حاضر را باید بخشی از این چهارچوب جامع‌تر و بزرگ‌تر شمرد. ضمن اینکه در این طرح جامع، مطالعه موردی ادبیات پایداری در کشورهای اسلامی و ضد استعماری مانند فلسطین، لبنان، بحرین و منطقه آمریکای لاتین نیز در دستور کار است.

سازمان «سمت» امیدوار است با تدوین و تألیف کتاب‌های مرتبط با ادبیات پایداری در چهارچوب طرح یادشده، به دوام و توسعه گرایش ادبیات پایداری در دانشگاه‌ها یاری رساند و در کنار آن، نیاز سایر علاقه‌مندان به کتاب‌های معتبر در این زمینه را برآورده سازد.

بدیهی است که هر یک از کتاب‌های مجموعه ادبیات پایداری از زاویه و نظرگاه

خاص و گاه محدودی که لازمه یک کار علمی و پژوهشی دقیق است به موضوع پرداخته باشند. برای داوری دقیق و همه‌جانبه هر یک از کتاب‌ها، باید آن‌ها را در چهارچوب طرح بزرگ‌تر دید. بسیاری از پرسش‌ها یا ابهاماتی که برای خوانندگان نکته‌سنج و دقیق ممکن است پیش آید، احتمالاً با مراجعه به سایر کتاب‌های این مجموعه رفع خواهد شد. با این حال، این سازمان از طرح نقدها و دیدگاه‌های انتقادی و اصلاحی صاحبان فکر و تخصص در این زمینه استقبال می‌کند و هر نکته انتقادی و پیشنهادی را زمینه‌ای برای رفع کاستی‌ها و پربارتر ساختن این مجموعه کتاب‌ها می‌داند.

اگر لطفت نپیوستی به یاری
نبودی ذره‌ای را پایداری
(عطار)

مقدمه

دانش انواع ادبی دانشی است درباره چگونگی طبقه‌بندی آثار ادبی. این دانش بر نگاه اجتماعی استوار است. بر اساس این نگاه، متن‌های ادبی یک‌باره به این جهان پرتاب نشده‌اند و بی‌کس و تنها نیستند، بلکه هر متن ادبی عضو خانواده‌ای از آثار ادبی است و با گروه یا گروه‌هایی از آن‌ها پیوند دارد. این پیوند را می‌توان در وجوه مشترکی که با سایر آثار ادبی دارد، ردیابی کرد؛ آثاری که در گذشته یا هم‌زمان با آن خلق شده‌اند یا بعد از آن شکل خواهند گرفت. این اشتراکات و شباهت‌ها در دانش انواع ادبی کشف می‌شوند و متون بر اساس آن‌ها در رده‌بندی‌های خاصی قرار می‌گیرند. هر رده‌بندی، بر اساس دیدگاهی خاص و با اهداف ویژه‌ای ارائه می‌شود. به همین دلیل، رده‌بندی‌های مختلفی از آثار ادبی وجود دارد. ممکن است یک متن ادبی، مانند مثنوی معنوی مولانا، در چند نظام رده‌بندی مختلف حضور داشته باشد.

هر یک از دیدگاه‌ها و اهداف، شاخص‌هایی را برای نظام رده‌بندی آثار برجسته می‌کنند؛ برای مثال، فرم در طبقه‌بندی قالب‌های شعری به‌عنوان شاخص اصلی در نظر گرفته شده است و بر اساس آن، اشعار فارسی را در گروه‌هایی مانند قصیده، غزل، مثنوی، رباعی، دوبیتی و ... طبقه‌بندی کرده‌اند. با تحول و تکامل مباحث نظری مربوط به ژانر یا نوع ادبی، اغلب صاحب‌نظران معاصر سه شاخص اصلی را برای آن لحاظ می‌کنند: فرم، محتوا و وجه. با در نظر گرفتن این شاخص‌ها، مفهوم پایداری می‌تواند جنبه محتوایی و درون‌مایگی انواع ادبی را نمایان کند و در شرایط خاص، که بعداً توضیح داده خواهد شد، می‌تواند در جایگاه وجه نیز قرار گیرد.

هدف از این نوشتار بیان نسبت میان مفهوم پایداری با انواع ادبی و توصیف بازتاب این مفهوم در انواع ادبی، قالب‌های شعر و نثر فارسی و همچنین نشان دادن قدمت، وسعت و تنوع درون‌مایه پایداری در زبان و ادبیات فارسی است. برای این منظور در بازتعریف ادبیات پایداری تلاش شد تا از نگاه تقلیل‌گرایانه پرهیز شود؛ به‌طوری‌که این تعریف بتواند شکل‌های گوناگون مقاومت را دربرگیرد. قلمرو ادبیات پایداری در نگاه تقلیل‌گرایانه به شکل‌هایی محدود می‌شود؛ این محدودیت خود را از جهات مختلف در تعریف آن نشان می‌دهد، مانند

دوره زمانی، محدوده جغرافیایی، بیان اهداف، تشریح وظایف و حتی از جهت بیان ماهیت ادبیات پایداری. ارائه تعریفی جامع و به دور از تقلیل گرایی می تواند هم به شناخت بهتر عمق و گستردگی ادبیات پایداری در پیشینه زبان فارسی کمک کند و هم زمینه را برای توجه به بُعد بین المللی و جهانی آن فراهم آورد تا مطالعات تطبیقی بین ادبیات پایداری ملل گوناگون بیشتر مورد توجه قرار گیرد.

این پژوهش نشان می دهد که موضوع پایداری کم و بیش در همه انواع ادبی و قالب های شعر و نثر فارسی در ادوار گذشته حضور داشته است. یکی از علت های آن این است که مقاومت همیشه با زندگی و تاریخ پر از کشمکش جامعه ایرانی پیوند داشته و درون مایه های مرتبط با آن در دوره های گوناگون، ادبیات پایداری فارسی را رقم زده است. ادبیات پایداری آن بخش از آثار ادبی ملت هاست که ایستادگی انسان ها را در شرایط سخت به ویژه در بحران ها به تصویر کشیده است؛ پایداری داوطلبانه آنان را ستوده است؛ تلاش کرده است اراده انسان را برجسته کند و نشان دهد که انسان ها اگر بخواهند، می توانند با تکیه بر خودباوری در سخت ترین شرایط، اوضاع را دگرگون کنند و به آرمان ها و اهداف بلند خود دست یابند، به ویژه اگر متحد شوند و با تدبیر و قاطعانه عمل کنند.

هر یک از گونه ها یا قالب های ادبی فارسی به شکلی این درون مایه را بازتاب داده اند، اما در این میان بعضی از آن ها بیشتر پذیرای مفهوم پایداری بوده اند؛ مانند ژانر حماسه که به علت سروکار داشتن با روایت درگیری ها و کشمکش ها و توصیف کردار و رفتار قهرمانان ظرفیت بیشتری برای این کار داشته است. از سویی دیگر، درون مایه پایداری متناسب با خصوصیات هر نوع ادبی یا قالب شعری رنگ خاصی به خود گرفته است؛ برای نمونه در شعر غنایی یا در قالب غزل فارسی مفهوم مقاومت عمیقاً با عواطف و احساسات انسانی پیوند خورده و با اصطلاحات، تعبیر و تصاویر خاص شعر غنایی بیان شده است.

اصولاً رویکرد ژانری در خوانش شعر و نثر پایداری بسیار مفید است. با شناختن نوع ادبی یک اثر می توان به اجزاء سازنده آن پی برد، روابط بین اجزاء آن را درک کرد، آن را بهتر فهمید و تفسیر کرد. افزون بر این، آشنایی با انواع ادبی برای خالقان آثار ادبی نیز راهگشاست. برای شاعری که می خواهد در حوزه ادبیات پایداری به آفرینش ادبی دست بزند، شناخت ظرفیت ها و محدودیت های هر یک از انواع ادبی و قالب ها به او کمک می کند متناسب با اهداف خود نوع ادبی یا قالب شعری مناسب تری را برای پرداختن به درون مایه انتخاب کند و شعری اثرگذارتر و هنری تر بسراید.

در این پژوهش که با روش توصیفی - تحلیلی اجرا شده، مفهوم پایداری در انواع شعر و نثر فارسی تا زمان پیروزی انقلاب اسلامی مورد مطالعه قرار گرفته است. تحقیق دربارهٔ انواع ادبی در دورهٔ پس از پیروزی انقلاب اسلامی می‌تواند به صورت مستقل اجرا شود، زیرا این دوره تداوم دارد. استمرار این دوره در مقاطعی جلوه‌هایی تازه از آن آشکار کرده و طبقه‌بندی آثار ادبی را نیز پیوسته دگرگون ساخته است. از سویی دیگر، گسترش امکانات فناورانه و نرم‌افزارهای الکترونیک زمینه ظهور شکل‌های جدیدی از آثار ادبی را فراهم آورده است. از این رو لازم است این دوره بارها و از زوایای گوناگون مورد مطالعه قرار گیرد و وضعیت انواع ادبی سنتی و نوآوری‌های این دوره بررسی و بازنگری شود.

در چنین مطالب این کتاب نیز از طبقه‌بندی‌های رایج انواع و قالب‌های ادب فارسی - که برای مخاطبان آشنا تر است - استفاده شده و بحث دربارهٔ نزاع مخالفان و موافقان ژانر در دورهٔ معاصر به فرصتی دیگر موكول شده است؛ بنابراین پس از مباحث نظری، ابتدا به جنبهٔ درون‌مایگی پایداری در انواع ادبی و قالب‌های شعری پرداخته می‌شود، سپس این مباحث در نثر فارسی دنبال خواهد شد. همچنین نمونه‌ها و شواهد در هر قسمت از دو دورهٔ کلاسیک و معاصر نقل می‌شود. دورهٔ معاصر در این کتاب، سال‌های منتهی به نهضت مشروطیت را دربر می‌گیرد که نشانه‌های تحول‌خواهی در بین ایرانیان آشکار شد و به پیروزی مشروطیت انجامید. دورهٔ معاصر تاکنون ادامه دارد، اما به دلیل اینکه قلمرو این پژوهش تا زمان پیروزی انقلاب اسلامی است، شواهد متنی از آثار ادبی قبل از پیروزی انقلاب انتخاب و نقل شده است.

یادآوری می‌شود همهٔ آثاری که در یک نوع ادبی قرار داده می‌شوند، یکدست نیستند و به یک اندازه از ویژگی‌های آن نوع پیروی نمی‌کنند، بلکه آثاری که در یک گروه ژانری قرار می‌گیرند، ممکن است دارای سطوح مختلفی باشند و میزان برخورداری آن‌ها از شاخص‌های ژانر شدت و ضعف داشته باشد. ضمناً لازم است توجه داشته باشیم که انواع ادبی امور همیشه ثابتی نیستند، بلکه در طول زمان دستخوش تغییر می‌شوند. این خصوصیت را می‌توان حتی در قالب‌های شعری نیز مشاهده کرد. نگاهی به سیر تحول غزل فارسی از آغاز پیدایش تاکنون این مطلب را تأیید می‌کند.

در پایان از مدیران محترم اندیشکدهٔ پایداری و سازمان «سمت» - که زمینه‌های پژوهش و انتشار این اثر را فراهم کردند - سپاسگزاریم.